

LA REVOLUCIÓ DE LA MÀQUINA D'ESCRIURE. NOTES SOBRE LA COMISSIÓ DEL PATRIMONI ARTÍSTIC I ARQUEOLÒGIC DE GIRONA (1936-1938)

JOAQUIM NADAL I FARRERAS¹

Institut Català de Recerca en el Patrimoni Cultural. Universitat de Girona

Article lliurat el 23 de maig de 2015. Acceptat el 18 de juny de 2015

RESUM

Aquest article presenta nova documentació de la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic de Girona procedent de l'Arxiu Diocesà. Molt centrada en el funcionament intern, permet aclarir aspectes de la vida quotidiana de la Comissió, de la seva relació amb les administracions i la ciutadania, de la precarietat de mitjans i de l'ambició dels seus projectes. També s'aclareix la personalitat de Josep Pujol Albanell, membre mal conegut de la Comissió, es desvetllen aspectes sobre la troballa i la preservació del Martirologi d'Usuard i sobre la destrucció parcial de l'església de Sant Pere de Figueres i els intents frustrats d'impedir-la.

PARAULES CLAU

Girona, Figueres, Josep Pujol Albanell, Martirologi d'Usuard, Miquel Santaló, Joaquim Folch i Torres, Joaquim de Camps i Arboix, Guerra Civil.

1. Aquest article s'ha elaborat en el marc del Grup de Recerca en patrimoni cultural de Catalunya. Grup de recerca emergent. Generalitat de Catalunya (2014 SGR772).

The typewriter revolution

ABSTRACT

This article reveals new documents, found in the Diocesan Archives, about the Commission for the Artistic and Archaeological Heritage of Girona. Especially focusing on its internal operational system, these documents help us shed new light on aspects of the everyday life of the Commission, its relationship with public administrations and citizens, the lack of material support and the ambition of its different projects. It also clarifies the figure of Josep Pujol Albanell, the only unidentified member, and reveals different aspects related to the finding, recovery and preservation of a Bohemian medieval manuscript (*Martirologi d'Usuard*) and on the partial destruction of St. Peter's parish church of Figueres and the failure to prevent it.

KEYWORDS

Girona, Figueres, Josep Pujol Albanell, the manuscript «Martirologi d'Usuard», Miquel Santaló, Joaquim Folch i Torres, Joaquim de Camps i Arboix, Spanish Civil War.

Quan passat l'estiu de 2014 ens vam posar a treballar, juntament amb la professora Gemma Domènech, en les actes de la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic de Girona érem molt conscients que l'edició d'aquestes actes transcrits era un servei important i el millor camí per evidenciar que les formulacions simplistes i maniquees al voltant de la preservació del patrimoni no servien. L'actuació de la Comissió desmentia amb els fets la propaganda franquista que havia volgut atribuir la totalitat de les maldats destructives a l'esbojarrament revolucionari desfermat i s'havia reservat tant el paper de garant de la conservació del patrimoni cultural com la seva propietat.

La Comissió fou creada un cop va esclatar la Guerra Civil per substituir l'antiga Comissió de Monuments, es va nomenar per part dels comitès antifeixistes el dia 22 de juliol de 1936, i va ser ratificada pel comissari de Museus el 18 d'agost. El comissari Pere Coromines va nomenar Miquel Santaló i Parvorell com a delegat seu a Girona el 24 d'agost. Per raó d'aquest càrrec Santaló va assumir la presidència de la Comissió i els altres membres foren Pau Planes, Eduard

Fiol, Emili Blanch, Joan Subias, Pere Vallmajor, Carles de Palol, Joan Turon i Francesc Riuró. La primera sessió de la Comissió fou el 12 de setembre de 1936 i la darrera, en què es va materialitzar la seva dissolució, fou el 12 de març de 1938. Van formar també part de la Comissió els regidors de Cultura de l'Ajuntament, successivament Josep Pujol, Antònia Adroher i Josep M. Dalmau. La seva missió era evitar la destrucció del patrimoni, protegir-lo, recollir-lo, inventariar-lo i constituir a Sant Pere de Galligants les sales capitulars de la catedral i el Palau Episcopal, «els museus del Poble».

El nostre llibre² demostrava a bastament que des del mateix camp republicà, i més enllà de la significació simbòlica dels elements patrimonials d'origen religiós, la valoració del seu interès cultural i patrimonial havia induït, de manera immediata, polítiques de salvaguarda, protecció, inventari i conservació fins on havien pogut arribar, després de les primeres escames destructives.

Però, més enllà del valor testimonial i documental de les actes, ens preguntàvem com havia estat la gestió de la Comissió en el dia a dia i de quina manera havia desenvolupat la tasca concreta que es despenia dels acords presos, sessió rere sessió. Com s'ho feien els integrants de la Comissió? Com treballaven? Com es movien pel territori? Amb qui es comunicaven? ¿Amb quins criteris i ordenament legal recollien, confiscaven béns i els concentraven en els dipòsits de Sant Pere de Galligants, de les sales capitulars de la catedral o al Palau Episcopal? No semblava que hi hagués constància documental de la gestió ordinària de la Comissió.³ Però la publicació del nostre llibre va despertar un tema que semblava hivernat, i el mateix dia de la presentació pública del treball vaig tenir constància de la troballa recent, a l'Arxiu Diocesà de Girona, d'una carpeta amb materials molt diversos de la vida interna de la Comissió. Es revelava, així, una

2. Joaquim NADAL I FARRERAS; Gemma DOMÈNECH I CASADEVALL (2015), *Patrimoni i guerra. Girona 1936-1940*, Girona, Ajuntament-ICRPC, 2015.

3. De fet, amb anterioritat als primers treballs que van fer ús de les actes (Domènech, Nadal, Puigvert), un cop es va saber que es custodiaven en els mateixos llibres d'actes de l'extingida Comisión Provincial de Monumentos, es donava com un fet establert que no existien i com explica Joaquim Valentí i Fiol: «La Comissió del Patrimoni va actuar des del primer moment, però no va deixar constància documental de reunions, acords, ni actuacions». Joaquim VALENTÍ I FIOI, «La Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic de Girona», a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIV, 2003, p. 307-327, citació de la pàgina 316. Ara és del tot evident que aquesta manca de constància documental ha quedat desmentida del tot i per partida doble.

part del misteri i es completava el llenguatge més neutre de les actes amb la visió més tangible i concreta de l'administració ordinària.⁴

Tenim ja clara constància documental que les oficines de la Comissió eren al Palau Episcopal. No sols això, sinó que amb el material a la mà sabem que, atesa la penúria de mitjans, reciclaven els impresos del bisbat i els reutilitzaven per als esborranys de la Comissió. D'aquí a suposar que un cop dissolta la Comissió, els seus papers van romandre a les oficines del Palau Episcopal, hi ha només un pas. Estic del tot convençut que a partir de 1939, un cop que l'edifici va tornar a la seva funció de residència del bisbe i la seva *família*, els estadants van trobar aquest material i el van posar a disposició de l'Arxiu Diocesà, on ha romàs sense identificar i sense classificar uns quants decennis. Tampoc no és estrany que ens hagi arribat de manera parcial i incompleta, si bé podem afirmar que el volum de la informació conté una relació força detallada del dia a dia de la Comissió, i ens descobreix les entranyes del seu funcionament.

La precarietat de mitjans és perfectament imaginable, però, ara, amb aquesta documentació la podem exemplificar amb aspectes diferents i ben significatius: els mitjans de reproducció mecànica de la documentació, els recursos econòmics i humans, l'àmbit d'actuació de la Comissió i els mitjans de transport i mobilitat.

LES NECESSITATS BÀSIQUES: LA INTENDÈNCIA

Primer de tot, doncs, el més elemental. Per comunicar és imprescindible una màquina d'escriure. La revolució i la salvaguarda del patrimoni al servei de la revolució i de la República feia del tot necessària una eina així, «tenint amb compte que no disposem en absolut de cap màquina i que les nostres necessitats

4. Arxiu Diocesà de Girona (ADG). Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic i dels Museus del Poble de Girona, 1936-1938». He d'agrair a mossèn Joan Naspleda i a tot el personal de l'Arxiu Diocesà l'amabilitat i l'eficàcia amb què m'han facilitat la meua feina i tota la informació. Amb posterioritat al tancament d'aquest article s'han trobat nous documents de la Comissió de Patrimoni Artístic i Arqueològic de Girona a les dependències de la Catedral i s'han incorporat a l'Arxiu Diocesà de Girona a la mateixa carpeta que esmentem. Ja hi estem treballant i en donarem a conèixer el contingut i la seva interpretació en un altre article.

ens obliguen a deixar l'Oficina de l'ex-Palau del Bisbe per a passar els nostres escrits amb les màquines de la Generalitat, representant tot això una pèrdua de temps i una gran molèstia».⁵ En segon lloc, no era fàcil actuar si no hi havia diners per fer-ho i, així, d'acord amb el que s'havia tractat a la sessió del dia 12 de setembre, el secretari de la Comissió va demanar una subvenció «per tal d'atendre les innombrables despeses que, per tal de desenvolupar la tasca encomanada se'ns presenten; serveis de desplaçaments, conservació de cotxe, dietes i moltes altres relatives al local».⁶ Més endavant, el 5 de desembre de 1936, la Comissió va presentar una relació de despeses imprescindibles i va demanar que des de la Comissaria delegada li fossin abonades de manera immediata.⁷ És l'argument, també, d'un document que recopila les despeses i l'actuació de la Comissió, adreçat a primers de l'any 1937 a la presidenta de la Conselleria de Cultura, Antònia Adroher, tot recordant-li, a l'hora de demanar recursos econòmics, que «aquesta funció protectora però, cal tenir en compte que s'ha portat a terme sense mitjans econòmics adequats, ja que per a l'extraordinària, abrumadora actuació, no s'ha tingut més ingrés que un trimestre de la risible subvenció que venia percebent la Comissió predecessora, la qual no ens ha permès ni cobrir la nòmina de tres obrers que havien ja prestat els seus serveis a la casa, ni una sola mesada». Però el més interessant d'aquest escrit⁸ és la part de memoràndum ciutadà, en el qual la Comissió desplega, sintèticament, un autèntic programa de reformes urbanes i monumentals:

I ja en el pla d'afers a resoldre, considerem que en el moment en què es posen a l'abast del poble els tresors de l'art, és el propici per a què siguin valoritzades

5. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit de la Comissió datat el 8 de setembre de 1936, adreçat al Comitè de Registres i Incautacions.

6. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit de la Comissió datat el 16 de setembre de 1936, i adreçat pel secretari de la Comissió «A la Comissió de Finances d'aquesta ciutat».

7. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit de 5 de desembre de 1936 adreçat a l'«Honorable ciutadà Comissari Generalitat. Girona».

8. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Document mecanografiat en dos folis, sense signar i sense data, acompanyat d'un esborrany manuscrit en quatre folis i una relació manuscrita de despeses extraordinàries. Escrit adreçat a «vos digna Presidenta de la Conselleria de Cultura us preguem vulgueu atendre la nostra petició i disposar que la col·laboració del Municipi a l'obra ciutadana que la Comissió té encomanada, pugui ésser dotada d'aquell mínim de mitjans que la facin possible i plena d'eficiència».

les produccions arquitectòniques de la Ciutat. Breu: que sigui renovada l'obra municipal del passeig arqueològic, la qual prendrà ensem un valor de ponderació artística, la defensa apropiada d'un sector de la ciutat, avui inaccessible, juntament en indrets tan pletòrics d'art i arqueologia com els voltants de la Catedral gironina.

Que aquesta tasca es completi amb la dignificació de l'església de Sant Nicolau que ha de passar a ser propietat dels Museus. Que s'atengui degudament la de Sant Feliu, Monument Nacional, avui ocupat per autos i carros avariats, que fan enrogir pel mal ús i alarmen pels perills que corren les joies servades encara dins aquell recinte, i que es procuri per tots els mitjans resoldre el problema de la instal·lació de les grans institucions Biblioteca i Arxiu de Girona.

La precarietat de recursos humans de la Comissió plana sempre en la seva actuació, i així ho traspuen les actes i ho executa el secretari: el 23 de setembre instant el comissari de la Generalitat perquè retornés al servei de la Comissió el conserge Domènec Molinas Vives, amb l'argument que procedia de Sant Pere de Galligants, malgrat que en aquell moment actuava a la Comissaria delegada. D'un tipus semblant és la petició de 2 de gener de 1937, també adreçada al comissari, sol·licitant que es complementés el sou del conserge de Sant Pere de Galligants, Esteve Fontaner, fins a arribar a la quantitat de 3.000 pessetes. I el mateix dia, en un altre escrit, sol·licitaven l'adscripció definitiva de Joan Vinyals Artigues a la Comissió de Patrimoni Artístic i Arqueològic per desenvolupar funcions de vigilant nocturn.⁹ Té un altre caire, però respon a les mateixes necessitats, l'escrit pel qual es demana l'adscripció definitiva de Melitó Teulats com a peó de la brigada, tal com ja havia estat abans de ser reclamat per fer fortificacions al front d'Aragó, tasca que no podia dur a terme per un defecte físic, motiu pel qual fou exclòs.¹⁰ Finalment, encara en qüestions de personal, el 5 de juliol de 1937 la Comissió va informar el conserge, Joan Vinyals Artigas, que la competència per al nomenament definitiu per fer-se càrrec de les funcions de «conserge i vigilant dels Museus del Bisbat i de

9. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrits de 2 de gener de 1937 adreçats al comissari delegat de la Generalitat a Girona.

10. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit del dia 16 de març de 1937 adreçat al comissari delegat.

la Catedral», era de la Comissaria delegada, i en la mateixa data es van adreçar al comissari per fer la sol·licitud expressa d'aquest nomenament.¹¹

En un altre ordre de coses, al mes de novembre de 1936, la Comissió es va adreçar a la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic de Catalunya tot manifestant la seva preocupació per l'abandonament i el risc del monestir de Ripoll, que quedava fora de l'àmbit competencial de la Comissió de Girona, atesa la nova divisió comarcal.¹² El trasllat de cinc vitrines dels Banys Àrabs a les sales capitulars de la catedral va ser comunicat a Joan Subias, en la seva condició de cap dels Serveis de Cultura de la Comissaria delegada, tot i que, com sabem, era també membre de la Comissió del Patrimoni.¹³

Finalment, per un altre escrit del secretari de la Comissió ens assabentem que el mes de juliol de 1937 la Comissió podia tornar el cotxe que havia confiscat a un dels seus membres, Emili Blanch i Roig, perquè ja en disposava d'un altre.¹⁴

Només amb això ja veiem que la vida de la Comissió adquireix un accent més directe i personalitzat, que ens permet entrar en el detall quotidià que les actes, amb el seu llenguatge, no ens transmetien. No solament això, sinó que la diversitat de documents que conté l'esmentada carpeta ens permet aclarir i completar informacions que figuraven en el nostre llibre de manera parcial i, potser, no del tot concreta. Vet aquí els aspectes més rellevants.

LA COMPOSICIÓ DE LA COMISSIÓ

En el llibre esmentat comentàvem que n'havíem localitzat tots els membres i en donàvem algunes referències biogràfiques per tenir elements de

11. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrits de 5 de juliol de 1937 adreçats a Joan Vinyals Artigas, conserge i vigilant interí dels Museus, i al comissari delegat.

12. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit del 5 de novembre de 1936.

13. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit de desembre de 1936 adreçat a Joan Subias.

14. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit datat el 15 de juliol de 1937 (és còpia adreçada a Hisenda), en el qual el secretari diu: «Hago constar que el automóvil Ford de 8HP matrícula GE 5139 fue requisado por esta Comisión que lo ha utilizado hasta el día 30 de junio próximo pasado y con fecha 1º del actual ha sido devuelto a su propietario Emilio Blanch Roig, por cuanto los Servicios de esta Comisión podrán efectuarse con otro coche de qué dispone».

contextualització de la Comissió, com hem explicat a l'inici d'aquest article. Ens quedava per identificar Esteve Pujol que, segons Francesc Riuró,¹⁵ només va formar-ne part inicialment i constava a la primera acta del 12 de setembre de 1936, només amb el cognom Pujol. Ara podem aclarir que en realitat no es deia Esteve Pujol, sinó Josep Pujol Albanell, de professió pintor, i que es va incorporar a l'Ajuntament constituït el dia 1 d'agost de 1936, en representació d'Acció Catalana Republicana.¹⁶ L'Ajuntament de Girona va proposar que Josep Pujol Albanell s'incorporés com a representant municipal a la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic, per mitjà d'un escrit datat el 27 d'agost de 1936, i és en aquesta condició que va assistir, únicament, a la sessió del 12 de setembre.¹⁷ Malgrat aquest pas efímer per la Comissió, uns mesos més tard, a l'edició del 3 de novembre de 1936 del diari *L'Autonomista*, trobem Josep Pujol entre els artistes que havien donat obres per al Socors Roig Internacional, secció catalana, Comitè local de Girona, i per al seu sorteig d'obres d'art, al costat de 27 obres, entre les quals n'hi havia d'Eduard Fiol, Pau Planas i Francesc Riuró, amb els quals havia coincidit efímerament a la Comissió. El professor Josep Clara m'ha fet saber que entre

15. Pere CANTON PLAYA (2006), *Recull de treballs de Francesc Riuró i Llapart*, Girona, Associació Arqueològica de Girona, p. 42.

16. Arxiu Municipal de Girona (AMG), *Manual d'Acords, 1935-1940*. Sessió de l'1 d'agost de 1936, en la qual fou elegit alcalde Joaquim de Camps i Arboix. Josep Pujol va assistir, i va ser molt actiu, a les sessions municipals dels dies 1, 5, 10 d'agost i 22 d'agost, i no va assistir a les del 9 de setembre i 7 d'octubre de 1936. A la sessió del 21 d'octubre de 1936 es va constituir un nou Ajuntament, en el qual ja no figura Pujol i en què els representants que volia nomenar Acció Catalana van ser convidats a abandonar la sala per no figurar en el repartiment de places de consellers que havia establert la Generalitat. Pujol Albanell, en el poc temps que va formar part del Consistori, es va erigir en representant dels veïns de Sant Feliu i Sant Pere per demanar que tornés a funcionar el rellotge de la catedral (5 d'agost de 1936), va proposar que tots els treballadors que no arribaven a un sou de 2.000 pessetes anuals en cobressin un mínim de 3.000 i, també, va demanar que als efectes de viduïtat, jubilació i orfenesa s'equiparessin en drets els «obriers manuals amb els intel·lectuals» (5 d'agost de 1936); i en la sessió del 10 d'agost de 1936 va demanar que es paguessin als bombers les 1.000 pessetes de gratificació compromeses i que feia dos anys que no cobraven.

17. ADG. «Carpeta Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Ofici adreçat a l'alcalde president de l'Ajuntament de Girona signat per Eduard Fiol i Joan Turon, en què acusen recepció de la notificació nomenant Josep Pujol Albanell per formar part de la Comissió i afegeixen: «Felicitem a aqueixa Corporació pel bon encert en designar al ciutadà Josep Pujol, en el qual són prou ben reconeguts els seus coneixements en matèria d'art».

els seus papers de consellers de l'Ajuntament de Girona consta una anotació segons la qual Josep Pujol Albanell, que havia nascut a Sant Celoni, va morir a Girona a finals de l'any 1936.

El cessament de Josep Pujol com a regidor va dur la Comissió a demanar que es cobrés la vacant de representant de l'Ajuntament, i així es va fer amb un escrit adreçat al «ciudadà President del Concell Municipal d'aquesta ciutat». ¹⁸ L'escrit del dia 3 de gener de 1937 va ser contestat el 6 per part de l'Ajuntament. I el dia 9, la Comissió es va adreçar a Antònia Adroher demanant-li que s'incorporés a la Comissió o que delegués, d'acord amb la facultat que li atorgava l'Ajuntament en el seu nomenament. ¹⁹ Antònia Adroher només va assistir a la Comissió del 15 de gener, ²⁰ ja que al cap de poc va ser substituïda com a regidora de Cultura i, ja a la sessió del 16 de març, va començar a assistir-hi el seu successor, Josep M. Dalmau.

Pel que fa la composició de la Comissió encara hem d'esmentar un escrit signat per «L'alcalde de Girona. President de la Comissió que vetlla pels monuments i objectes històric i artístics de Girona», amb data de 27 de juliol de 1936, pel qual se sol·licitava que Pau Planas, funcionari de la Generalitat a la Conselleria d'Economia i Agricultura, pogués continuar adscrit a la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic. ²¹ En un altre escrit, adreçat al comissari de la Generalitat, se li notificava que Francesc Riuró i Pau Planes havien estat nomenats secretari i tresorer de la Comissió, respectivament. ²² Un altre aspecte que explica bé la nova documentació que hem trobat són les convocatòries d'aquests membres per a les successives reunions. Així, a la carpeta de l'Arxiu Diocesà hi ha còpies de les convocatòries de les sessions del 31 de desembre de 1936, 16 de gener i 11 de febrer de 1937 que van tenir lloc «a les oficines de la Comissió (ex-Palau episcopal) per a tractar del desplaçament dels objectes que tenen de prendre part en l'Exposició

18. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit signat pel secretari amb data 3 de gener de 1937.

19. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit signat pel secretari de la Comissió amb data 9 de gener de 1937 adreçat a la «Ciudadana conceller de cultura del Consell Municipal de Girona».

20. NADAL; DOMÈNECH (2015), nota 3 de l'apèndix, p. 109.

21. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». És còpia, en text manuscrit diu «signat i segellat».

22. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Document datat el 5 d'octubre de 1936.

d'Art Català de París i presenciar-ne l'expedició»; 24 de febrer, 11 de març (escrit amb llapis a sobre diu: «Va tenir efecte el dia 16 del mateix mes a la mateixa hora»), 22 i 27 de març i 15 d'abril de 1937. Al costat d'aquestes convocatòries hi ha un text manuscrit de Miquel Santaló excusant l'assistència a una de les sessions,²³ cosa que evidencia el to familiar i pròxim del treball de la Comissió.

RECOLLIDA D'OBJECTES DE VALOR ARTÍSTIC I ARQUEOLÒGIC I DECLARACIÓ DE BÉNS DE PARTICULARS

La Comissió, amb els poders que la legislació sobre patrimoni de la República i de la Generalitat li atorgava, es va plantejar intervenir en molts àmbits diferents i, específicament, en la recollida d'objectes de valor artístic que, a criteri seu, podien estar més ben protegits en els dipòsits habilitats que a mans dels seus propietaris. Així, la Comissió, el 25 d'agost de 1936, es va adreçar al ciutadà de Girona Rossend Mullera instant-lo a lliurar als representants de la Comissió «un punyal de la cultura d'El Argar' corresponent a la primera edat del Bronze, que, teniu en el vostre poder...».²⁴ Entre la documentació també figuren, significativament, escrits de Carles Rahola i d'Adolf Fargnoli. Rahola es va adreçar al secretari del Comitè Executiu Antifeixista de Girona per fer-li saber que «complint les ordres donades pel Comitè Antifeixista de Girona, plau-me assabentar-vos que tinc en el meu domicili –Ferran Puig, 16– una creu de valor artístic».²⁵ En el cas de Fargnoli, aquest posava a disposició de la Comissió en concepte de dipòsit «un plafó de majòlica de tema religiós (Santa Agna)».²⁶ Cal fer esment, també,

23. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrits diversos, la majoria en paper imprès de la Comissió i el seu corresponent logotip. El manuscrit de Santaló diu «Dissabte. Amics de la Comissió d'Art. No veig possibilitat de deixar una petita assemblea que presideixo. Ço no vol dir que s'hagi de suspendre la sessió. Pot presidir-la el que junts decidiu i deliberar i acordar el que sigui precís. Una salutació cordial. M. Santaló».

24. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit del 25 d'agost de 1936 adreçat a Rossend Mullera.

25. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Document mecanografiat, signat per Carles Rahola amb data del 12 de setembre de 1936, amb una inscripció a mà en llapis a l'encapçalament del document que diu «A incautacions».

26. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Certificat signat pel secretari de la Comissió el 25 de setembre de 1936.

de diversos escrits, un del 31 d'octubre de 1936 adreçat a la Comissaria delegada en el qual li diuen que un tríptic que la Comissaria havia dipositat, abans del 19 de juliol, a Sant Pere de Galligants, està sota la custòdia de la Comissió. Així mateix, el 9 de gener de 1937, el secretari signa un escrit adreçat a Josep Aguilera com a president de l'escola de Belles Arts de Girona, demanant-li més concreció sobre la petició d'objectes amb finalitats didàctiques.²⁷ El dia 25 de març de 1937 s'adrecen al comissari general de Museus, amb seu a Olot, per informar-lo que no hi ha objectes de tema marítim entre els que custodia la Comissió, i, encara, en un escrit del 24 d'abril de 1937, adreçat al comissari delegat, ofereixen alguns mobles sense valor artístic per als serveis socials.

D'altra banda, i pel que fa al patrimoni documental, un escrit del 17 de març de 1937, reiterat, segons consta en nota manuscrita, el 3 de maig de 1937, adreçat al president de la Federació Local de Sindicats, demanava el lliurament de la documentació de l'arxiu de l'Orfeó Cants de Pàtria per incorporar-lo a la futura Biblioteca i Arxiu. Una cosa semblant fan, en un escrit adreçat al ciutadà alcalde-president del Consell Municipal de Bordils, en el qual li demanen informació sobre la documentació de la producció musical «del benemèrit ciutadà d'aquesta població F. Pagans, la qual es trobava segons sembla en poder del farmacèutic Carreras de la mateixa», amb l'objectiu de recollir-la si es confirmava el rumor que així ho assegurava.²⁸

UN PROGRAMA DE REFORMA URBANA

Hem esmentat de bon principi, vegeu la nota 7, un escrit de la Comissió a la consellera de Cultura demanant recursos a l'Ajuntament i actuacions coherents amb l'acció de la Comissió. Aquell programa reformista es desplejava en acords, que ja hem esmentat en l'edició de les actes, i reiterats trasllats d'aquells acords a l'Ajuntament i a les institucions. Així, en un escrit de 2 de gener de 1937, adreçat a la «Ciudadana Consellera de Cultura» insisteixen en el

27. Resposta a la «proposició per part d'uns membres de l'Escola de Belles Arts», que es va tractar a la sessió del 2 de gener de 1937. NADAL; DOMÈNECH (2015), p. 107.

28. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrits de 17 de març i 2 d'abril de 1937, respectivament.

passeig Arqueològic, i la recuperació i l'alliberament d'activitats impròpies de les esglésies de Sant Nicolau i Sant Feliu, i la corresponent urbanització de la plaça entre Sant Nicolau i Sant Pere. És el mateix argument de l'escrit al «Ciudadà Conseller de Cultura de la Corporació Municipal», de 17 de març de 1937: obres del passeig Arqueològic i urbanització de l'entorn de Sant Nicolau i Sant Pere, alhora que es demanava que el Consistori assumís les despeses de consum elèctric necessari «per als serveis dels Museus del Poble en vies d'instal·lació a la Catedral, ex-palau episcopal i Museu de Galligans».

Hi torna en un escrit de 31 de març de 1937, adreçat al «Ciudadà-President del Consell Municipal de Girona», tot mostrant la satisfacció per les obres anunciades del cos de guàrdia de la muralla a la plaça de Sant Pere, alhora que decideixen «adreçar-vos l'esboç de la placeta de davant l'església de S. Pere de Galligans, el qual va ésser encarregat per l'Institut d'Estudis Catalans, encaminat a la dignificació d'aquest lloc...». I, finalment, un escrit, de 5 de juliol de 1937, educat però comminatori, adreçat al «Ciudadà-President de la Comissió de Transports», en el qual li diuen: «Aquesta Comissió del P.A. i A. demana que en el terme més breu possible sigui desallotjat el Monument Nacional de referència (St. Feliu), de totes les desferres i materials que resten acumulats dins el mateix, per a posar-lo en condicions, immediatament, de poder-se visitar».

Encara en la línia d'aquell escrit esmentat a la nota 7, l'acció de la Comissió, per tal de trobar un lloc adequat per a la instal·lació de la Biblioteca i l'Arxiu de Girona, no va parar i no va deixar de trobar diversos entrebancs. El 17 de març de 1937, en escrit al comissari delegat, la Comissió va optar pel palau del Vescomtat per atendre la necessitat «d'instal·lar i organitzar la Biblioteca de Girona amb un contingut de 60.000 o 70.000 volums i l'Arxiu de la Ciutat, aplegant els diversos fons recollits durant l'actual moviment revolucionari». Però un mes més tard, el 20 d'abril de 1937, en escrit adreçat al conseller de Cultura de la Generalitat ja havien acordat instal·lar la biblioteca a «la part de llevant de l'edifici que fou Palau del Bisbat», alhora que van delegar totes les gestions en «Josep Maria Dalmau, Conseller Municipal, i Joan Subias, Cap dels Serveis de Cultura».

Amb voluntat d'aplegar tots els arxius, un escrit del 3 de maig de 1937, adreçat al «Ciudadà Notari Arxiver de l'Arxiu de Protocols d'aquesta ciutat», el requeria a lliurar a la Comissió tota la documentació. Encara, però, el 5 de juliol de 1937, ballava la possibilitat del palau del Vescomtat, un cop alliberat de la brigada d'intendència que l'ocupava.

LES VICISSITUDS DEL *MARTIROLOGI D'USUARD*

No insistirem en els aspectes ben coneguts sobre aquest manuscrit de finals del segle XIV, o principis del XV, que, originari de Bohèmia, va pertànyer a diversos propietaris fins que ja en el segle XVII Pedro Antonio de Aragón Folch de Cardona i Fernández de Castro, virrei de Nàpols i ambaixador a Roma, el va cedir juntament amb la seva biblioteca al monestir de Poblet. Aquí va romandre fins a l'exclaustració desamortitzadora de 1835; en aquest moment, dos monjos, Joan Miravall de Poblet i Antonio Escofet de Santes Creus, el van portar a Girona, al monestir de Cadins de les Bernardes, al barri del Mercadal, on es van refugiar. Custodiat per aquesta comunitat durant un segle, l'esclat de la Guerra Civil i l'enderrocament del convent de les Bernardes van iniciar una nova peripècia del manuscrit. A partir d'aquest moment, les versions divergeixen. Així, segons els autors del catàleg de l'exposició monogràfica presentada al Museu d'Art de Girona «El Martirologi. Un llibre miniat entorn del 1400» i, també, pels autors de l'edició facsímil, el valuós manuscrit es va salvar perquè una monja, la mare Maria Bernarda Thió i Rodés, va comunicar a l'Ajuntament de Girona el lloc on estava amagat i l'arxiver municipal, Lluís Busquets, l'hi va recollir.²⁹

D'altra banda, aquesta versió va ser contradita per Joaquim Valentí i Fiol a l'article que ja hem esmentat, i també per Joaquim M. Puigvert, que va seguir la versió de Valentí en el seu treball sobre la salvació del patrimoni artístic en temps de guerra.³⁰ Segons ells, qui va salvar el manuscrit va ser un capellà que

29. *El Martirologi. Un llibre miniat entorn del 1400*, catàleg de l'exposició del Museu d'Art. Desembre de 1993 a maig de 1994. Cal fer especial èmfasi en l'article Joan BUSQUETS DALMAU (1998), «El martirologi pels camins d'Europa, de Bohèmia a Catalunya», p. 31-40, especialment la pàgina 40. Busquets es fa, en part, ressò de la versió de Joaquim Folch i Torres i de testimonis orals. I, també, l'edició facsímil del *Martirologio de Usuardo*, Museu Diocesà de Girona-Museu d'Art, Barcelona, Moleiro editor. Específicament, els treballs de M. Rosa FERRER, «El martirologio y el Museo Diocesano», i de María Josefa ARNALL, «Estudio Codicológico». La versió de Maria Rosa Ferrer, a la p. 17, i la de Josefa Arnall, a la p. 69. Com a referències sobre el Martirologi podem afegir, encara, el treball de Gabriel ROURA (1997) «El Martirologi d'Usuard», Girona, Museu d'Art, MD 273, a la *Miscel·lània litúrgica catalana*, núm. 8, p. 133-148.

30. Joaquim VALENTÍ I FIOU, «La Comissió del patrimoni artístic i arqueològic», p. 316, on explica que directament Joan Turon, Eduard Fiol i un altre membre de la Comissió van anar a recollir el manuscrit a casa de mossèn Vilageliu i el van portar a la Comissió, al Palau del Bisbe. És la versió que recull Joaquim M. PUIGVERT (2006), a «Salvar el patrimoni artístic en temps de guerra. L'exemple de la ciutat de Girona (1936-1939)», a *Segona República i Guerra Civil a*

vivia prop del convent de les Bernardes, mossèn Joan Vilageliu, familiar de la família Poch de la funerària, que el va lliurar a la Comissió del Patrimoni, i va ser recollit per Joan Turon, Eduard Fiol i un altre membre de la Comissió.³¹

Però cap de les dues versions no acaba de lligar del tot amb el fet que ara podem aportar, amb prova documental, i que ens diu que el 28 de setembre de 1936, la Comissió del Patrimoni, en un escrit a l'alcalde de Girona, «sol·licita d'aquesta Corporació Municipal sigui traslladat al local de la mateixa on s'estan instal·lant els Museus del Poble, el Còdex 'Martirologi Romà' procedent de Poblet, recollit en el ex-convent de les Bernardes».³²

Tampoc no funciona la versió explicada, molts anys després, per Joaquim Folch i Torres, i recollida per Josefina Arnall, segons la qual un cop lliurat a l'alcalde de Girona, aquest l'havia donat al mateix Folch i Torres i, aquest, al

Girona (1931-1939), Conferències a l'Arxiu Municipal, 1, Girona, Ajuntament, p. 131-170, específicament p. 160.

31. Aquesta versió que, com veurem, planteja seriosos dubtes cronològics es va anar transmetent per via oral a partir del testimoni que en donava el Sr. Joan Turon Algans fins que ell mateix es va decidir a donar-ne una versió escrita, primer a l'article «Així s'escriu la història», publicat a *La Proa, diari del Baix Empordà*, el divendres 8 de maig de 1998, p. 17, signat per ell mateix i per Francesc Riuró; segons aquest article, el tercer membre de la Comissió que hauria anat a recollir el manuscrit fou Joan Subias Galter; i, en segon lloc, en un altre text de contingut semblant: la carta manuscrita adreçada al Sr. Enric Mirambell Belloc, Girona, datada a Salt l'11 de juny de 1998 i tramesa per Joan Turon i Algans, *Passeig dels Països Catalans*, 230, Salt, Gironès. «Benvolgut i preuat amic: Referent al tan mogut enrenou que els ocupa sobre el salvament d'aquest interessant 'Martirologi d'Usuari', en aquell fatídic juliol de 1936, plau-me remetre-li varis fets impresos en aquests últims temps, per desfer les coses que s'han inventat i que els hi ha comptat, per posar-se flors, i que, algunes en principi semblen reals. També, si ve, com em digué, li dic que m'escolti molt detalladament, tot quant amb reial veritat li relataré, ja que jo, per atzar de la vida, sóc l'únic vivent que en nom de la Comissió del Patrimoni, nombrat per la Generalitat, junt amb el Sr. Subies i l'Eduard Fiol, vàrem rebre de mossèn Joan Vilageliu, a can Poch, en les nostres mans, el dit 'Martirologi', el qual vaig registrar d'entrada i entrat, per mi, a la caixa de capdals del despaitg que avans havia sigut del Bisbat. ?... i... are!! crec que sortirà totalment convençut, de conèixer la veritable veritat. Així doncs resto de vostè, Sr. Mirambell, seu incondicional i bon amic. Joan Turon». El Sr. Mirambell, que em va relatar les diferents versions que circulaven a la ciutat (la de l'alcalde i l'arxiver municipal i la dels membres de la Comissió), en va afegir una tercera, segons la qual el noi Miquel Bordas, fill d'uns cadiraies de la plaça del Mercadal, fou molt protegit pel canonge Canadell, potser perquè en un moment inicial, per proximitat a les Bernardes i a can Poch, havia tingut una intervenció en el rescat del manuscrit.

32. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió del Patrimoni...». Escrit de la Comissió adreçat a l'alcalde de Girona el 28 de setembre de 1936.

Museu Nacional d'Art de Catalunya.³³ En realitat, les actes de la Comissió desmenteixen o relativitzen aquest trasllat, ja que el volum del *Martirologi* forma part de l'expedició que, sortint de Girona va arribar a Olot amb totes les peces de Girona que havien d'anar a l'exposició d'art català de París.³⁴ Confirmen aquest trasllat els catàlegs de l'exposició del Jeu de Paume i de Maisons Laffitte, i les imatges que es reproduïen en una de les publicacions parisenques de l'exposició d'art català.³⁵

És difícil, doncs, d'establir què va passar amb el *Martirologi* en els moments inicials de la rebel·lió militar i la revolució. De manera aproximada tractaré de reconstruir els fets, deixant dubtes oberts sobre alguns dels interrogants que es plantegen i sobre la mateixa cronologia.

Sabem que el convent de les Bernardes fou assaltat, saquejat, cremat i parcialment enderrocat els primers dies després del 19 de juliol, i el relat de l'episodi dramàtic del toc de la campana de matinada demanant auxili i els diversos intents d'algun dels membres dels mateixos comitès i de l'alcalde Llorenç Busquets per impedir que es produís cap violència envers el convent s'han reiterat en diversos treballs sobre aquests moments històrics. Sens dubte, entre l'abandonament del convent per part de la comunitat i l'enderroc definitiu i total, havien de passar dies. És, doncs, prou probable que si el *Martirologi* no havia sortit del convent abans del 19 de juliol, hipòtesi que no podem descartar del

33. Joaquim FOLCH I TORRES (1960), «Las aventuras de un libro del siglo xv», *Destino*, núm. 1170, p. 40-41. Jordi Dalmau va publicar, uns quants anys més tard, un article vindicatiu del valor del *Martirologi*, amb un títol igualment suggestiu, «El manuscrit viatger», *Diari de Girona* de 19 d'abril de 2012.

34. NADAL; DOMÈNECH (2015). Acta de la sessió de la Comissió del 13 de febrer de 1937, p. 113, en la qual consta que algun dels membres assistents «han presenciat l'emalatge i expedició de les peces que es detallen a continuació, entre les quals hi ha dos còdexs, el *Martirologi* i l'*Homiliari de Beda*». No només això, sinó que amb posterioritat, probablement, Pere Bohigas va fer l'«Inventari dels manuscrits procedents d'incautacions que formen part de la Biblioteca de Girona», en què consta el *Martirologi* amb el núm. 191, i on es diu que «als manuscrits 190 i 191 no se'ls ha donat cota perquè eren a l'exposició d'art català a París al temps de fer jo aquest inventari», p. 12 de l'esmentat inventari que es guarda i s'utilitza a l'ADG.

35. *L'art Catalan à Paris. Musée National du Jeu de Paume - Musée National de Maisons-Laffitte* (1937), París, Generalitat de Catalunya, Conselleria de Cultura, Mourlot Frères, Imprimeurs, en el qual, a la pàgina 108, figura amb el número 85, corresponent a la sala VII: «Livres avec miniatures Martyrologue du XIVe siècle décoré de miniatures d'école bohémienne. Proviennent de la bibliothèque de l'Infante Don Pere d'Aragon au monastère de Poblet», i en el qual apareix, també, fotografiat a la sala d'orfebreria de l'exposició del Jeu de Paume.

tot, romangués amagat en el lloc segur on les monges l'havien guardat. Sabem, també, que el dia 1 d'agost hi va haver un canvi en la composició de l'Ajuntament i que, des d'aquesta data i fins al 20 d'octubre, fou alcalde Joaquim de Camps i Arboix.

És també, doncs, probable que el relat novel·lesc, que reproduïx Joaquim Folch i Torres, sobre l'entrevista entre la monja i l'alcalde fos cert i es produís en alguna data entre l'1 d'agost i el 28 de setembre, data de la reclamació que va fer la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic a l'Ajuntament, en escrit adreçat a l'alcalde. Aquesta part de la versió de Folch i Torres coincideix amb el testimoni de les monges, segons el qual, després que el 14 d'agost de 1936 es produís l'assassinat dels pares Vergés, Boguñà i Valentí, jesuïtes, i de mossèn Guix, prop de Celrà:

Aquest mateix dia la mare Bernarda va anar a parlar amb l'alcalde, conegut seu, descobrint-li el lloc del monestir on es trobava amagat el meravellós *Martirologi* abans esmentat, per tal que procurés posar-lo en lloc segur i que no fos destruït per aquells que saquejaven el convent. L'alcalde manà treure'l, però de cap manera no volgué lliurar-lo a la mare Bernarda, sinó que, amb moltes altres joies artístiques fou enviat a París.³⁶

La presumpta relació entre l'assassinat dels religiosos i la decisió de comunicar a l'alcalde l'amagatall del Còdex vindria del fet que «la Mare Bernarda vivia aleshores en un pis amb mossèn Guix i la seva germana. En un altre pis, de la mateixa casa, romanien amagats el P. Valentí, el P. Boguñà i el P. Vergés, tots tres jesuïtes...». Només que entre les dades que coneixem, i el relat de les Bernardes, hi ha alguna contradicció cronològica: el 14 d'agost no podia ser, de cap de les maneres, la data de la conversa entre la monja i l'alcalde, perquè la notícia de la troballa del manuscrit és dels diaris de tres dies abans. *L'Autonomista* de l'11 d'agost de 1936 publicava:

Interessant troballa d'una valuosa peça artística en l'ex-convent de les Bernardes. Ahir, a l'ex-convent de les Bernardes es féu una interessantíssima troballa artística, destinada a causar una vertadera sensació en el món de l'art vell. Sembla

36. Narcís PUIGDEBALL I DIUMÉ (1992), *Història de la comunitat cistercenca de Cadins (1169-1992)*, Girona, Apèndix I «Girona», p. 145-146.

que l'Ajuntament va tenir confidències de que, en una cel·la de l'ex-convent de les Bernardes, s'hi trobava amagat un llibre de gran valor. Immediatament es personaren a l'ex-convent un regidor i l'arxiver del Municipi. Efectivament, en un amagatall de la cel·la número 1, fou trobada una caixa metàl·lica, coberta amb una manta, dintre de la qual hi havia un llibre antiquíssim.

Després d'una descripció ràpida del manuscrit, l'article del diari republicà gironí dels germans Rahola afirmava:

Com hem dit, ningú sabia de la seva existència. Les monges el tenien segregat i ha estat necessària una revolució per a posar-lo a la llum del món. Ara bé, nosaltres EXIGIM que aquest 'Martirologi' quedi en el patrimoni artístic de Girona. Ho EXIGIM respatllats [sic] per l'hora revolucionària. Sobre aquest punt estem disposats a fer el que calgui. Tenim de crear, a la nostra ciutat, un museu que cridi l'atenció del món enter.³⁷

Si el diari gironí donava una informació fiable, és possible que la mare Bernarda i l'alcalde Camps i Arboix haguessin parlat abans del manuscrit, com també és possible que l'arxiver Lluís Busquets intervingués en el rescat del llibre en un convent abandonat per la comunitat, mig cremat i a la intempèrie, seguint, així, el relat del diari republicà gironí, que coincideix amb la memòria oral que recull el fill de l'arxiver municipal, mossèn Joan Busquets.³⁸

De la suposada intervenció dels membres de la Comissió, només hi ha el testimoni de Joan Turon, que s'havia transmès per via oral i que, ara, hem documentat més amunt (vegeu nota 30) amb una carta adreçada al Sr. Enric Mirambell. Si va existir, no devia ser en el moment inicial, atès que a primers d'agost (potser el 10 d'agost de 1936, el dia abans de l'edició del diari), d'acord amb la versió de *L'Autonomista*, van ser l'arxiver municipal i un membre del consistori els qui el va anar a recollir al convent abandonat; la versió només es justificaria per aquest moment en el cas que, amb voluntat de protegir les

37. *L'Autonomista*, 11 d'agost de 1936.

38. BUSQUETS (1993), p. 31-40; FOLCH I TORRES (1960). En la versió de Folch, a l'entrevista entre Joaquim de Camps i Arboix i la mare Bernarda Thió, ja de paisà i amb vestit de carrer, aquesta va preguntar a l'alcalde si la coneixia, i davant de la negativa li va preguntar si recordava amb qui havia ballat en temps passats a les festes del Carnestoltes... «Ah! Ets Maria?!!» contestà l'alcalde.

persones que havien intervingut, primer en la custòdia i després en la recollida del manuscrit, les autoritats municipals haguessin decidit donar una versió adaptada a les circumstàncies convulses del moment, però sembla poc probable. En aquest sentit hem de fer notar que difícilment el senyor Joan Turon podia haver entrat el manuscrit a la caixa forta de l'antic bisbat si, el 28 de setembre, la Comissió encara el reclamava. Sigui com sigui, el manuscrit –passant o no per Barcelona de la mà de Joaquim Folch i Torres– en alguna data posterior al 28 de setembre de 1936 (data de l'escrit de reclamació de la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic a l'Ajuntament) va ser traslladat de l'Ajuntament a la Comissió, i el 13 de febrer de 1937 tramès primer a Olot i després a París. Aquesta seqüència, força segura, no acaba de lligar amb la versió de Folch i Torres, segons la qual l'alcalde Camps i Arboix li havia lliurat el manuscrit a la mateixa alcaldia, i Folch se l'havia endut a Barcelona i d'allà a Olot i a París. Com tampoc no quadra amb l'inventari de manuscrits de Pere Bohigas que es guarda a l'Arxiu Diocesà. ¿Potser després de l'escrit de requeriment, els membres de la Comissió que hem esmentat van anar a l'Ajuntament, i no a casa de mossèn Vilageliu, a fer-se càrrec del manuscrit i el van traslladar al palau del Bisbe? En darrer terme, el cert és el recorregut de Girona a Olot, d'Olot a París, al Jeu de Paume, amb documents fotogràfics, i després als afores de París, al castell de Maisons-Laffitte, segons consta en el catàleg i, d'aquí, altre cop a Girona, el setembre de 1939.

El *Martirologi* no va retornar en els dos vagons de tren que van ser descarregats a l'estació de Girona procedents de París, i que van ser objecte de dues actes notariaus, que hem publicat dels dies 16 de setembre, a l'estació, i del 19 de setembre, a les sales capitulars.³⁹ L'arribada del *Martirologi*, com la Majestat de Beget, el Tapís de la Creació, el dit Sant Carlemany i altres peces molt notables, es va materialitzar a Girona el 30 de setembre de 1939, tal com explicita un document de l'Arxiu Diocesà,⁴⁰ en el qual consta que en una «caja

39. NADAL; DOMÈNECH (2015), p. 161-166. Hi ha també relligades les còpies que es van lliurar a mossèn Llambert Font d'aquestes escriptures al vol. 108 (1935-1940) de les *Actas Capitulares* de l'Arxiu Capitular de Girona (ACG), on figuren com a documents 48 i 49 dels annexos.

40. ACG. *Actas Capitulares, 1935-1940*, vol. 108, doc. 50. «Reunidos en una de las Salas Capitulares de la Catedral de Gerona los señores Don José Morera, canónigo doctoral, Don Juan Pujol, presbítero Sacristán de la misma Iglesia y Don Juan Viñals Artigas, conserje del Palacio Episcopal, se ha procedido a abrir unas cajas recibidas del Servicio de Recuperación del Patrimonio Artístico Nacional». Vegeu la transcripció íntegra del document a l'Apèndix III.

más pequeña con las indicaciones N35 CAT (B16-B2-B7)» hi ha entre d'altres peces... «El Martirologio de Usuardo, que fue del Príncipe don Pedro de Aragón, propiedad de las Religiosas Bernardas en cuyo folio IV se lee *Martirologium hoc scriptum anno MCCLIII ac postea temporis iniuria iessum, iussi Illmi et Rmi. PrincipisnbD.D. Francisci Cardinalis a Dietrichstain episcopi Olmütz integritati restituit Adamus Paulinowsky Episcopalis latinae conselleriae Amanuensim. Anno Salutis MDCXIII*». Aquesta devolució havia estat plantejada ja el 4 de maig de 1939, en un escrit del Capítol adreçat al bisbe Cartaà, en el qual li demanava que fes les gestions necessàries per fer venir a Girona totes les peces que havien estat a l'Exposició de París.⁴¹

Un cop retornada la totalitat dels objectes gironins que van anar a París, i un cop el Còdex era novament a Girona, fou reclamat per les Bernardes, i només quatre dies després de la seva arribada, el 4 d'octubre de 1939, va ser retornat formalment a la comunitat.⁴²

Immediatament, però, el bisbe Josep Cartaà va decidir que el manuscrit era molt important i que ateses les circumstàncies havia de passar a formar part dels fons del Museu Diocesà, que es va instal·lar a Casa Carles, i amb aquest objectiu va oferir a la comunitat de Cadins la quantitat de dues-centes mil pessetes, que no consta que fos mai liquidada del tot. Segons el mateix testimoni de les monges, «aquest Martirologi fou valorat en dues-centes mil pessetes, i inclús un estranger oferí a la Mare Abadessa dos i fins tres milions si li venia clandestinament, cosa que naturalment no féu. Se'l quedà el Sr. Bisbe per al Museu Diocesà, donant a la Comunitat tres vegades trenta mil pessetes “a compte del llibre”, dient després que no tenia més diners i així s'acabà la cosa, sense formalitzar la venda ni acabar de pagar-lo».⁴³

41. ACG, *Actas Capitulares, 1935-1940*, vol. 108, doc. 51.

42. Arxiu Diocesà de Girona. Rebut signat per l'abadessa Maria Josefa Tenas, pel qual es diu amb data 4 d'octubre de 1939 que la comunitat de monges rep de mans del Sr. Bisbe de la Diòcesi el Martirologi «que había sido robado e incautado por los rojos al principio de la Revolución»; Fons Secretaria de Cambra i Govern; Organismes diocesans, personal. Comissió diocesana d'art, Correspondència 1928-1963, s.d. He d'agrair aquesta referència al professor Francesc Miralpeix.

43. PUIGDEVALL (1992), Apèndix I, «Girona», apartat «El Martirologi», p. 151-152.

LA PROTECCIÓ DE L'ESGLÉSIA DE SANT PERE DE FIGUERES

Els impulsos destructius dels primers moments posteriors a la insurrecció militar del 18 de juliol de 1936 també van fer estralls a la ciutat de Figueres. Durant una colla de dies de juliol de 1936, almenys del 21 al 24 de juliol, va estar cremant el temple parroquial d'aquesta ciutat. Josep M. Marquès, que esmenta el valuós testimoni d'Antoine de Saint-Exupéry, afirma que «la tradició dels historiadors posteriors ha acostumat de conèixer com a incontrolats els responsables d'aquesta pèrdua», que va afectar també l'Arxiu Parroquial de Sant Pere.⁴⁴ Josep M. Marquès, davant de l'ambigüitat d'aquesta expressió evasiva tan abundant per a aquests temes, rebla el clau i pressiona en la seva interpellació, necessària i adolorida:

En tot cas, incontrolats no eren els regidors que, el setembre següent decretaren la destrucció de l'edifici. La iniciativa del POUM aconseguí majoria a l'Ajuntament i s'imposà a la comprensible oposició de la Conselleria de Cultura de la Generalitat.⁴⁵

Efectivament, la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic, molt probablement induïda per Joan Subias Galter, es va mostrar molt preocupada per l'acord pres per l'Ajuntament de Figueres d'enderrocar l'església parroquial. Com que el *Diari Oficial de la Generalitat* havia publicat, el 17 d'octubre de 1936, un decret del Departament de Cultura del dia 14 que deia que «es disposa la protecció dels monuments de construcció anterior a 50 anys», la Comissió s'hi va emparar i es va adreçar formalment al conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya sol·licitant la seva intervenció per impedir l'en-

44. Josep M. MARQUÈS (2002), *L'església parroquial de Sant Pere de Figueres*, Figueres, col·lecció Sant Feliu, p. 33. La cita de Saint-Exupéry, entre les pàgines 31 i 33: «Ja sóc a Espanya! Figueres! L'església que jo sé que està cremada, brilla a ple sol. No puc veure les seves ferides irreparables. Ja s'ha esvaït la pàl·lida fumarada que s'ha endut els seus daurats, que ha fet fondre en la blavor del cel els seus ornaments de fusta, els llibres de pregària i els seus tresors sacerdotals».

45. MARQUÈS (2002), p. 33. De fet, la decisió municipal de l'enderroc és del 3 de novembre de 1936, com recull Josep M. BERNILS I MACH (1986), *La Guerra Civil a Figueres (1936-1939)*, Figueres, L'Empordà, 1986, p. 96-97. Barnils utilitza reiteradament els textos memorialístics d'Alexandre Deulofeu, alcalde de l'època, i científic i historiador.

derroc.⁴⁶ Dues notes manuscrites acrediten la intervenció directa i personal de Subias; una adreçada al senyor Riuró, que signava Subias i en la qual li deia: «Podria telefonar al Sr. Santaló per si vol signar ell la comunicació? En cas negatiu com veig que és per la Comissió, podria signar-la vostè. Subias». Al peu, una nota hi afegia: «És fora i no saben quan tornarà». L'altra nota, també amb lletra de Subias, incloïa la referència als decrets de la Generalitat, la prohibició d'enderroc dels edificis anteriors a cinquanta anys, el perill imminent per a la parròquia de Figueres i la necessitat d'una «Comunicació del Sr. Comissari de Museus de Girona, al Sr. Conseller de Cultura de la Generalitat, denunciant l'acord susdit recient». En la nota de Subias s'advertia a Riuró que el senyor Santaló volia una comunicació en aquest sentit. De fet, la Generalitat ja s'havia avançat a la recepció de la comunicació de la Comissió de Girona, i s'havia adreçat a l'Ajuntament de Figueres en els termes següents:

Havent arribat a la dita Conselleria la nova que havia acordat l'Ajuntament de Figueres l'enderrocament de l'única església gòtica de la ciutat, magnífic exemplar arquitectònic del segle XIV, que junt amb el campanar són els vestigis de la vida històrica de la capital empordanesa, us fem avinent la necessitat de tenir present el Decret de la Generalitat sobre la conservació de monuments anteriors al segle XVIII. La vostra cultura i l'amor que heu palesat per les coses artístiques i històriques de la terra nostrada, ens fan esperar que l'Ajuntament voldrà anul·lar l'acord pres.⁴⁷

Amb el cas de l'església parroquial de Figueres adquireix contorns precisos l'acord genèric pres per la Comissió, en la seva sessió del dia 19 de setembre de 1936, data anterior al Decret de la Generalitat publicat al DOGC del 17 d'octubre, però que ja feia esment a un decret de Cultura «respecte a la conservació íntegra de les esglésies que tenen valor arqueològic» com una manera de sortir al

46. ADG. Carpeta «Documentació de la Comissió de Patrimoni...». Escrit de 18 de novembre de 1936 signat per Francesc Riuró i adreçat al conseller de Cultura. Hi ha un original signat i segellat, i un esborrany sense signar amb alguns retocs manuscrits.

47. BERNILS (1986), p. 97-98. I, també, del mateix autor (1975), *Figueres, cien años de ciudad*, Figueres, Institut d'Estudis Empordanesos. Especialment el capítol «1936. La guerra», p. 239-251. Una referència més genèrica es pot trobar a l'article de Manuel MORENO CHACÓN, «La Segunda República y la Guerra Civil en Figueras», a Jordi CANAL (2010), *Figueras, capital de la República. 1 de febrero de 1939*, Madrid, Congreso de los Diputados, p. 75-91.

pas de «les obres que en la majoria dels pobles es fan en les respectives esglésies, en perjudici moltes vegades del valor artístic o arqueològic de les mateixes (són citats uns casos)».⁴⁸

El cas que els regidors de Figueres van fer de les imprecacions del conseller de Cultura va ser molt relatiu, i com és del tot evident, sovint la distància entre la voluntat, els desitjos de la Comissió i la realitat era considerable. Els regidors van fugir d'estudi i, emparant-se en la inestabilitat de l'edifici després de l'incendi, van respondre que no es podia conservar l'edifici, malgrat que un informe de l'arquitecte Ricard Giralt acreditava que les parts construïdes amb pedra no presentaven cap lesió estructural i es podien conservar.⁴⁹ Així, seguint un cop més Josep M. Marquès:

L'empresa absorbí recursos econòmics notables; gairebé mig milió de pessetes, quan tot el pressupost municipal no arribava als tres milions anuals. Es pogué aterrar la part superior del campanar, el presbiteri i el creuer. Esgotats els diners, cessà l'obra destructora.⁵⁰

Allà on no havia arribat, segons sembla, l'autoritat de la Generalitat, les coses van tornar a un ordre per la via dels fets, simplement per manca de pressupost. Fet que no invalida, de cap de les maneres, els reiterats intents que es van fer des de la Comissió de Girona.

No sempre la revolució de la màquina d'escriure podia arribar a aturar la fúria destructora desfermada, primer a sangs calentes, i al cap d'un temps de manera més contumaç.⁵¹

48. NADAL; DOMÈNECH (2015), p. 105, acta de la sessió del 16 de setembre de 1936.

49. BERNILS (1986), p. 70, per al contingut de l'informe de Giralt, i p. 98 pel que fa la resposta de l'Ajuntament al requeriment de la Generalitat.

50. MARQUÈS (2002), p. 33.

51. Passada la guerra, el procés de restauració de l'església de Sant Pere va ser laboriós. Es va col·locar la primera pedra el 24 de setembre de 1941; el dia de Pentecosta de 1948 «pudo ser derribado el tabique que separaba la parte salvada (nave central) de la reconstruida (crucero, presbiterio y ábside) quedando inaugurada la parte nueva de la Iglesia», i el 27 de juny de 1948, el bisbe de Girona va consagrar l'altar major, segons el relat que fa Jaime Nabot Fina al núm. 1349 de la revista *Vida Parroquial*, de 26 de juny de 1965.

CONCLUSIÓ

El conjunt de la documentació executiva que s'ha conservat de la Comissió del Patrimoni Artístic i Arqueològic de Girona acredita una activitat intensa de salvaguarda del patrimoni en perill, de proposta d'actuacions urbanístiques amb sentit històric i artístic, de seguiment dels riscos de les obres d'art i els monuments, de recollida i custòdia d'obres d'art i de propòsit d'exposar amb finalitats culturals, un cop museïtzades, les obres salvades de la destrucció incontrolada en el moment inicial de la revolució.

Si al front es lliurava una batalla cruenta, a la rereguarda la batalla incruenta era per la cultura i la civilització, amb indicis suficients per acreditar una actuació guiada per criteris culturals i científics, i amb voluntat de fer prevaldre aquests valors. La nova documentació trobada acredita el que he anomenat «la revolució de la màquina d'escriure», el treball en condicions precàries de la Comissió, el detall i precisió de dades sobre el seu funcionament, els seus membres, les seves sessions i les vicissituds concretes d'alguns béns artístics de primer nivell que, com en el cas del *Martirologi d'Usuard*, van tenir l'atenció i la cura de la Comissió de Girona. Ara sabem més coses, podem precisar millor la cronologia i adquireixen contorns més precisos algunes boires dels primers moments de la revolució i la guerra.

DOCUMENTS

APÈNDIX I

Entre la documentació de la carpeta hi ha diversos esborranys d'actes de la Comissió. Són els següents:

1. Esborrany de l'acta de la sessió del 22 de març de 1937. Paper amb el timbre «Obispado de Gerona», 4 fulls. Es correspon literalment amb l'acta que figura en el llibre d'actes i que hem publicat transcrita.
2. Esborrany de l'acta de la sessió del dia 29 de març de 1937. Paper amb el timbre «Obispado de Gerona», 8 fulls. És literal.
3. Esborrany de l'acta de la sessió del 17 d'abril de 1937. Paper «Obispado de Gerona», 9 fulls. És literal llevat d'una excepció. L'esborrany inclou el text següent, que l'acta finalment no recull: «Com sigui que únicament el company Subías l'ha tingut llest s'estableix un nou plaç el qual fineix a mitjans de la pro-

pera setmana». És un afegit al quart paràgraf de la p. 124 de l'edició de les actes en el llibre *Patrimoni i guerra*.

4. Esborrany de l'acta de la sessió del 3 de maig de 1937. Paper «Obispado de Gerona», 7 fulls. És literal.

5. Esborrany de l'acta de la sessió del 26 de maig de 1937. Paper «Obispado de Gerona», ratllat. Un full previ té la referència «Reunió del dia 26 de maig al Museu de Galligants. Assumptes relatius al mateix museu. (Convocatòria dia anterior)». 5 fulls. És literal, però incompleta, i s'interromp al final del penúltim paràgraf de la sessió. El text complet a la p. 129 del llibre *Patrimoni i guerra*.

Hi ha un full solt amb paper «Obispado de Gerona» ratllat, també amb el número 5 i amb un text que diu:

«Respecte a la qüestió de la C^o de Transports, el Sr. Santaló gestionarà del president de la C^o esmentada el que treguin les desferres de St. Feliu.

El company Dalmau diu que com sigui que la Catedral no queda (al damunt 'resta') complerta, doncs hi manca l'orga, caldria parlar d'un pla de restituir-la-hi o bé posar-ne-hi una de nova. El Sr. Santaló diu que ja es va parlar temps enrere, de les dificultats i del difícil que és en aquests moments de fer la tal instal·lació. De totes maneres s'adelantarà un estudi que podrien fer el company Blanch i altres membres de la Comissió i també altre estudi que hauria de fer un tècnic d'orgues.

[Tot aquest paràgraf apareix emmarcat per un claudàtor que diu: 'En definitiva no s'acorda res']

El company Subías

Riuró quantitats despeses Galligants».

Manca l'esborrany que correspondria al número 6 de la numeració específica dels esborranys, que no es correspon amb el número real d'actes conservades.

7. Esborrany de l'acta de la sessió del (27) d'agost de 1937. Literal però incomplet. Paper «Obispado de Gerona», 3 fulls. Al final del tercer full hi ha la indicació «A continuació posar-hi l'acta inventari de la custòdia barroca». Hi ha dos fulls solts més, amb parts literals d'aquest esborrany que semblen formar part d'un esborrany previ. Els fulls solts tenen encara lletra de Francesc Riuró, mentre que l'esborrany incomplet que esmentem té ja una nova lletra, que deu correspondre a Eduard Fiol.

APÈNDIX II

«Justificació de comptes per la venda de tres partides de paper-desperdicis, i comprovants adjunts de despeses efectuades amb els dits cabals i sobrants dels mateixos.

Museus del poble de Girona. 1937-1938.

[Publiquem només el quadre resum, però a la carpeta figuren, un a un, tots els comprovants i factures del cobrat i del pagat].

Venda de desperdicis de paper portades a cap pel conservador i restaurador dels museus del poble de Girona Pere Vallmajó i Perpiñà. I Eduard Fiol Secretari de la Comissió.

Entrades	Pts.
1937	
Agost 31, 1 ^a venda paper desperdicis a la casa Escatllar	177,20
Setbre 21, 2 ^a id id id.	167,30
» Novbre, 1, 3 ^a id id id.	195,40
Total pts ingressades	539,90
(s'adjunten els tres comprovants).	

Sortides

Justificació de despeses efectuades segons comprovants adjunts *[a la carpeta hi ha tots els albarans o factures].*

	Pts.
1937	
Agost 1 Conserge Viñals (gratificació refugis)	25,00
» 27 Lletre Banc H Americà (uniforme Viñals)	87,95
» 31 Pere Vallmajó. 2 esponges	3,00
Aigües potables Museu	4,05
Aigües potables. Banys Àrabs	3,48
» Fluid elèctric (2 rebuts: 16,64 3,66 pts.)	20,30
Setbre 1 Companyia Telefònica	22,50
Octbre 7 M. A. Rouret (treballs escrivent)	35,00
Novbre Despeses secretaria	6,40
» 3 Ferreteria Puig (eines)	69,65
» 17 Farmàcia Pérez Xifra (1 litre alcohol)	12,00
» 17 Ferreteria Puig	2,00
» 20 Farmàcia Sagrera (1 litre alcohol)	12,00

JOAQUIM NADAL I FARRERAS

» 19	id id id id.	13,85
Desbre 1	Pere Vallmajó (despeses restauracions)	4,00
» 4	Ferreteria Puigmartí (1 pany)	31,65
» 4	Pere Vallmajó	3,00
» 14	Ferreteria Puig (1 raspall ribot)	7,50
» 16	id id	2,00
» 30	Esparteria Paretas (1 raspall)	3,50
»	Pere Vallmajó despeses taller restauracions	17,25
Total despeses 1937		386,08

1938

Gener 7	Ferreteria Puig	7,00
» 7	Casa Magaldi	5,45
Març 2	Ferreteria Puigmartí (9 fulls esmeril)	5,00
» 3	Farmàcia Pérez Xifra (nogalina)	6,40
» 9	Adrogueria Martí (nogalina)	2,90
Abril	Casa Crehuet (1 maniquí per armadura)	49,40
Juny 26	Adrogueria Narcís Pérez Xifra	9,20
Agost 17	Adrogueria El Globo (1 litre amoníac)	10,00
Setbre 22	Adrogueria Martí ½ litre àcid acètic	12,65
Total despeses del 1937 i 1938		494,08

Resum

Ingressat per tres vendes paper desperdici
 539,90
 Despeses 1937 i 1938 segons comprovants adjunts
 494,08
 Resten

 45,82

He rebut d'Eduard Fiol i Marquès. Secretari del P.A i A. de Girona la quantitat de QUARANTA-CINC PESSETES AMB VUITANTA-DOS CÈNTIMS sobrant de la precedent justificació de comptes que és de la meva conformitat. Girona 22 de setembre de 1938».

[Entre el material de la carpeta hi ha també, amb un cert desordre, un conjunt de fulls manuscrits amb inventari de béns ordenats per vitrines a Galligants i procedents de fons diversos].

APÈNDIX III⁵²

«En la Ciudad de Gerona a treinta de septiembre de mil novecientos treinta y nueve. Año de la Victoria.

Reunidos en una de las Salas Capitulares de la Catedral de Gerona los señores Don José Morera, canónigo Doctoral; Don Juan Pujol, presbítero Sacristán de la misma Iglesia y Don Juan Viñals Artigas, conserje del Palacio Episcopal, se ha procedido a abrir unas cajas recibidas del Servicio de Recuperación del Patrimonio Artístico Nacional, cuyo contenido es como sigue:

Caja con la indicación B-1. Contiene la cruz de madera Antigua correspondiente a la 'Majestad' de la parroquia de Baget pero sin el santo Cristo románico que falta.

Caja con las indicaciones B-208. 'Caja n.º 15. M.A.M.' Contiene el antiguo Tapiz de la Creación del siglo XI de la Catedral de Gerona, bien acondicionado. Dos tablas o partes de un retablo de alabastro cada una de las cuales contiene varios cuadros con escenas del Señor, pertenecientes a la parroquia de Baget. Cuatro capiteles de madera recubierta de plata para sostener y sujetar el baldaquino de la misma materia de esta Santa Iglesia Catedral; todo ello bien acondicionado.

Caja con indicación 18 / 100 en lápiz. Contiene la estatua de Carlomagno, de alabastro policromada del siglo XIV, perteneciente a esta Iglesia Catedral, bien acondicionada.

Caja en forma de cruz con las indicaciones: Depósito de Darnius. Embalaje n.º 75. 1 Cristo Majestad románico. 195 x 32 x 35 x 110. Contiene una cruz de madera lisa antigua, con una imagen de Cristo crucificado con largo paño esculpido que va desde la cintura a las rodillas y contiene ornamentación de flores y orla dorada. Los pies del Cristo están sujetos con un solo clavo. La escultura es magnífica, al parecer del siglo XIII. La corona de espinas es de madera y las tiene muy salientes; la aureola es de madera, con fondo dorado y haces de tres rayos en forma de cruz.

52. ACG. *Actas Capitulares, 1935-1940*, vol. 108, doc. 50.

Caja más pequeña con las indicaciones N 35. CAT (B-16- B.2 – B. 7). Contiene una cruz relicario de plata dorada con reliquia del *Lignum Crucis* (lleva bajo el pie el n.º 21). Un copón de plata dorada con dos Ángeles estilo gótico y la inscripción en torno de la caja que sirve de pixis: AVE VERUM CORP N (atum?). La corona del Condestable de plata dorada con algunos rayos y estrellas rotas. Escudo con armas de Aragón encima del cual hay una piedra de gran tamaño y en el nimbo la inscripción o leyenda PAI- NE – PR – IOIE. Una cruz con pie de plata, con adornos y filetes de plata dorada y un magnífico esmalte del Nacimiento del Señor, de forma circular en la conjunción de los brazos. El Homiliario de Beda, del siglo XI, perteneciente a la parroquia de San Félix de esta Ciudad. El Martirologio de Usuardo, que fue del Príncipe Don Pedro de Aragón, propiedad de las Religiosas Bernardas, en cuyo folio IV se lee: *‘Martyrologium hoc scriptum aano MCCLIIII, ac postea temporis iniuria Jesum, iussi ILLmi et Rmi Principis D.D. Francisci Cardinalis a Dietrichstain episcopi Olmütz integritati restituūt Adamus Paulinowsky Ep(iscop)alis latinae Cancellariae Amanuensis aano Salutis MDCXIII.*

En testimonio de lo cual suscriben la presente acta en el lugar, año, mes y día citados.

José Morera, Doctl.

Juan Pujol, Pbro.

Juan Viñals».